

**MARKAZIY OSIYO HUDUDIDA SHARQ RENESSANSI
POYDEVORINING EVOLYUTSION BOSQICHLARI VA UNING
GLOBAL TAMADDUN TARAQQIYOTIDAGI AKS-SADOSI**

Toshkent shahar Yashnobod tumani

Toshkent davlat tibbiyot universiteti 3-son akademik litseyi

Aristanbekova Asem Polatovna

Tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo hududida IX–XII va XIV–XV asrlarda yuz bergan Birinchi va Ikkinchi Sharq Renessansining shakllanish omillari, ijtimoiy-falsafiy va ilmiy poydevori konseptual jihatdan tadqiq etiladi. Maqolada antik merosning o'zlashtirilishi, islomiy tafakkur va ratsionalizm simbiozi hamda aniq va tabiiy fanlar evolyutsiyasi ilmiy dalillar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, tarixiy Renessanslar tajribasidan kelib chiqqan holda, Yangi O'zbekistonda barpo etilayotgan Uchinchi Renessansning strategik drayverlari va inson kapitalini rivojlantirish qonuniyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Sharq Renessansi, Movarounnahr, Ma'mun akademiyasi, ratsionalizm, ensiklopedizm.

Kirish

Insoniyat sivilizatsiyasi tarixi doimiy tekis chiziqli rivojlanishdan iborat emas; u yuksalishlar, turg'unliklar va intellektual inqiloblar davrlarini o'z ichiga oladi. Dunyo ilm-fani va falsafiy tafakkurini tubdan o'zgartirgan shunday unikal hodisalardan biri — Renessans (Uyg'onish) fenomenidir. Uzoq yillar davomida jahon tarixshunosligida va falsafasida "yevropasentrallik" (barcha madaniy-ilmiy yuksalishlarni faqat G'arb sivilizatsiyasi bilan bog'lash) qarashi hukmronlik qilgan bo'lsa-da, XX asr oxiri va XXI asr boshidagi zamonaviy sharqshunoslik tadqiqotlari G'arb uyg'onishidan bir necha asr muqaddam Sharqda, xususan, Markaziy Osiyo zaminida global intellektual burilish sodir bo'lganini qat'iy isbotladi.

Renessans tasodifiy voqealik yoki to'satdan yuzaga keladigan ijtimoiy hodisa emas. U chuqur iqtisodiy, institutsional, ma'rifiy va gnoseologik poydevorning hosilasidir. Movarounnahr va Xuroson xalqlarining ko'p asrlik davlatchilik tajribasi, urbanizatsiya jarayonlari, savdo-sotiq aloqalari va ilmga bo'lgan o'ziga xos ijobiy munosabati Sharq Uyg'onish davrining tamal toshini qo'ydi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish umummilliy g'oya va davlat siyosatining eng ustuvor

strategik yoʻnalishi sifatida belgilangan. Ushbu ulugʻvor milliy maqsad oʻz-oʻzidan oʻtmishdagi ikki buyuk uygʻonish davrining ichki qonuniyatlarini, ularni vujudga keltirgan mexanizmlarni va sivilizatsiyaviy poydevorini fundamental hamda tizimli darajada oʻrganishni taqozo etadi.

Ushbu tadqiqotni shakllantirishda obektivlik, tarixiy determinizm, tizimli-funksional, qiyosiy-tarixiy, sivilizatsiyaviy va gnoseologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning obykti sifatida Markaziy Osiyo hududida IX–XV asrlarda shakllangan ilmiy maktablar, falsafiy oqimlar va ensiklopedik olimlarning fundamental asarlari olindi. Metodologik asos sifatida Gʻarb va Sharq sharqshunos olimlarining (A. Mes, S. F. Starr, H. Hikmatullayev va boshqalar) tahliliy hamda sivilizatsiyalar evolyutsiyasiga oid konseptual qarashlariga tayanildi. Manbaviy asos sifatida Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Mirzo Ulugʻbekning ilmiy risolalari hamda zamonaviy falsafiy-metodologik konsepsiyalar prizmasi qiyosiy oʻrganildi.

Ilmiy adabiyotlarda "Islom Oltin davri" yoki "Sharq madaniy uygʻonishi" deb ham ataluvchi Birinchi Sharq Renessansining shakllanish poydevori bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlgan bir nechta yirik omillar zaminida qurilgan:

Leksik-madaniy sintez va antik merosning oʻzlashtirilishi

Geostrategik va iqtisodiy jihatdan madaniyatlar chorrahasida, Buyuk Ipak yoʻlining markazida joylashgan Movarounnahr va Xorasan mintaqasiga nafaqat moddiy boylik, balki turli xalqlar intellektual merosi ham uzluksiz oqib keldi. Bogʻdoddagi "Baytul hikma" (Donishmandlar uyi) hamda Xorazmdagi Maʼmun akademiyasi qadimgi yunon falsafasi (Arastu, Aflotun, Evklid, Ptolemey), hind matematikasi va qadimgi fors astronomiyasini chuqur sintez qilib, yangi ilmiy til — arab tilida global ilm-fan platformasini yaratdi. Bu jarayon fanda "tarjima harakati" deb atalsa-da, ajdodlarimiz shunchaki tarjimon boʻlib qolmasdan, antik fanni tanqidiy tahlil qildilar va yangi qonuniyatlar bilan boyitdilar.

Din va fan simbiozi

Gʻarbiy Yevropada uygʻonish davri asosan cherkov aqidalariga, diniy dogmatizmga qarshi ashaddiy kurash fonida oʻtgan boʻlsa, Sharqda mutlaqo teskari jarayon yuz berdi. Islom dini madaniyati, huquqi (fiqh) va falsafasi ilm-fan taraqqiyotiga eng kuchli homiy boʻlib xizmat qildi. Qurʼoniy tafakkur va muqaddas hadislardagi maʼrifatparvarlik gʻoyalari, ilm oʻrganishning farzligi haqidagi koʻrsatmalar aniq va tabiiy fanlar bilan ratsional tarzda uygʻunlashdi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Moturidiy kabi buyuk mutafakkirlar ilohiyot va hadis ilmini tizimlashtirib, jamiyatning maʼnaviy-axloqiy poydevorini mustahkamladilar.

Ensiklopedik ilm-fanning yaralishi

Bu davr poydevorining eng yorqin va monumental choʻqqisi Muhammad al-Xorazmiy hisoblanadi. U arifmetika va algebrani mustaqil fanlar darajasiga koʻtardi. Olimning "Al-Kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala" asari bugungi kunda biz ishlatayotgan barcha raqamli texnologiyalar, kompyuter dasturlash tillari va sunʼiy intellekt tizimlarining eng bosh matematik asosi — "algoritmi" tushunchasini fanga kiritdi.

Abu Rayhon Beruniy esa tajriba va kuzatishni (eksperimental empirizm) fanning eng oliy mezonini qilib belgiladi. U Yevropa olimlaridan 500 yil oldin Yerning shar shakllidagi, uning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi gipotezalarni ilgari surdi, Yer radiusini oʻta aniqlikda oʻlchadi va sotsiologiya, mineralogiya hamda geodeziya fanlariga tamal toshini qoʻydi.

Abu Ali ibn Sino esa ratsionalizm va tabobat simbiozini yaratdi. Uning "Tibbiyot qonunlari" (Al-Qonun fit-tibb) asari nafaqat Sharqda, balki Gʻarb dunyosida (lotin tiliga "Canon" nomi bilan tarjima qilinib) bir necha yuz yillar davomida universitetlarning asosiy darsligi, inson anatomiyasi va farmakologiyasining fundamental metodologik poydevori boʻlib xizmat qildi.

Birinchi Renessans davri XIII asr boshida moʻgʻullar istilosi natijasida chuqur siyosiy va iqtisodiy inqirozga uchragan boʻlsa-da, XIV asrning ikkinchi yarmiga kelib, ushbu madaniy va intellektual poydevor butunlay yoʻq boʻlib ketmagani maʼlum boʻldi. Sohibqiron Amir Temur tomonidan markazlashgan, qudratli va barqaror saltatanning barpo etilishi Ikkinchi Sharq Renessansi (Temuriylar Renessansi) uchun moddiy, siyosiy va maʼnaviy zamin yaratdi.

Amir Temurning geosiyosiy va madaniy poydevori

Amir Temur dunyoning turli burchaklaridan (Hindiston, Eron, Shom, Rum, Iroq) eng yetuk meʼmorlar, olimlar, muhandislar, xattotlar va shoirlarni saltat poytaxti Samarqandga toʻpladi. Natijada Movarounnahr global madaniyatlarning yangi epitsentriga aylandi. "Kuch — adolatda" tamoyili davlat boshqaruvining huquqiy va ijtimoiy barqarorlik poydevorini taʼminladi. Shaharsozlik, meʼmorchilik va tasviriy sanʼat (miniatsiya) mislsiz darajada rivojlandi.

Mirzo Ulugʻbek va aniq fanlar uygʻonishi

Sohibqironning nabirasi Mirzo Ulugʻbek davrida davlat boshqaruvi va ilm-fan konsepsiyasi toʻliq birlashdi. U Samarqandda qurdirgan yirik rasadxona va undagi ilmiy akademiya (Qozizoda Rumiy, Gʻiyosiddin Jamshid al-Koshiy, Ali Qushchi) falakiyotshunoslik va matematikani yangi choʻqqiga olib chiqdi. Ulugʻbekning bosh asari — "Ziji jadidi Koʻragoniy" astronomik jadvali oʻz davrining eng mukammal katalogi boʻlib, unda 1018 ta yulduzning oʻrni va harakati oʻta aniqlikda hisoblab chiqildi. Ushbu jadval global

miqyosda osmon jismlari koordinatalari tizimining fundamental poydevoriga aylandi.

Alisher Navoiy va ma'naviy-gumanitar renessans

Bu davrda eski o'zbek (chig'atoy) tili yuksak ilmiy va adabiy til darajasiga ko'tarildi. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining falsafiy, ijtimoiy va badiiy asarlari (xususan, "Xamsa", "Mahbub ul-qulub", "Muhakamat ul-lug'atayn") orqali jamiyatning axloqiy, gumanistik va adabiy poydevorini shakllantirdi. Tasavvuf falsafasi, xususan, naqshbandiya tariqatining "Dast ba kor, dil ba Yof" (Qo'ling mehnatda bo'lsin, qalbing Allohda) tamoyili insonni faol ijtimoiy mehnat, halollik va ma'naviy poklik orqali kamolotga erishishga undadi.

Tarixiy determinizm (ijtimoiy-tarixiy hodisalarning obektiv qonuniyatli bog'liqligi) shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda Yangi O'zbekistonda boshlangan keng ko'lamli islohotlar zanjiri shunchaki iqtisodiy modernizatsiya akti emas, balki mamlakatda Uchinchi Renessans poydevorini qurishga qaratilgan uzoq muddatli, chuqur o'ylangan milliy geosiyosiy va ma'rifiy loyihadir.

Tarixdan ma'lumki, har qanday Renessans poydevorini mustahkamlovchi asosiy bo'g'in — bu ta'lim tizimi va jamiyatning intellektual darajasidir. Shu sababli, hozirgi davrda bog'cha, maktab, oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqot institutlarining uzviyligini (klaster tizimini) ta'minlashga davlat darajasida alohida e'tibor qaratilmoqda.

Yangi Uyg'onish davrining poydevori sifatida maktab ta'limini tubdan isloh qilish, yoshlarni aniq va tabiiy fanlar, raqamli texnologiyalar, dasturlash asoslari (STEAM tizimi) hamda xorijiy tillarga tizimli o'rgatish belgilangan. Tarixiy Renessanslar kabi, zamonaviy intellektual yuksalish ham erkin fikrlaydigan, kreativ va innovatsion yondashuvga ega bo'lgan inson kapitalini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

Xulosa:

Ilmiy-nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo tuprog'ida yuz bergan tarixiy Uyg'onish davrlari dunyo sivilizatsiyasining taraqqiyot yo'nalishini belgilab bergan eng asosiy intellektual poydevordir. Al-Xorazmiyning raqamlar tizimi va algebrasi, Beruniyning eksperimental metodologiyasi, Ibn Sinoning tibbiy tizimi va Ulug'bekning astronomik hisoblari bo'lmaganida, bugungi zamonaviy global texnologik sivilizatsiya, kosmik tadqiqotlar va raqamli dunyo mutlaqo boshqacha ko'rinishga ega bo'lar edi. Bugungi kun nuqtayi nazaridan yondashganda, ushbu buyuk ilmiy merosni faqat g'urur bilan eslash va uning soyasiga suyanish yetarli emas. Uchinchi Renessans poydevorini muvaffaqiyatli barpo etish uchun ajdodlarimizga xos bo'lgan bag'rikenglik (tolerantlik), ilmiy izlanishga bo'lgan cheksiz ishtiyoq,

fundamental fanlarga ustuvorlik berish va davlat hamda ilm-fan hamkorligi kabi muhim tamoyillarni zamonaviy ta'lim tizimiga chuqur integratsiya qilish zarur. Aynan mana shu tarixiy uzviylik mamlakatimizning global dunyoda munosib intellektual o'rin egallashini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. *Yangi O'zbekiston strategiyasi.* — Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Starr S. F. *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane.* — Princeton University Press, 2013.
3. Metz A. *Die Renaissance des Islams.* — Heidelberg, 1922.
4. Al-Xorazmiy. *Al-Kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala.* — Toshkent: Fan, 1983.
5. Abu Rayhon Beruniy. *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, I tom.* — Toshkent: Fan, 1968.
6. Yo'ldoshev J. *Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy va falsafiy metodologiyasi.* — Toshkent: O'qituvchi, 2025.